

PIGNORA IMPERII

De goddelijke symbolen van het Romeinse Rijk

DOOR

DR. M. VAN DOREN, aspirant N.F.W.O.
lid der Maatschappij

Tot het religieuze denken met het kenmerkende principe der participatie¹ behoort ook het ruim verspreide geloof dat het bestaan van een enkeling of een gemeenschap op een bijzondere wijze samenhangt met bepaalde voorwerpen. Bij de Grieken is voor het eerste geval reeds een goed voorbeeld aan te stippen in de tak der legende van Meleagros, waarin diens dood intreedt nadat Althaia het houtblok, waaraan zijn leven verbonden was, in het vuur geworpen heeft². Het verhaal van het lot der stad Megara, dat gehecht was aan het purperen haar van koning Nisos, is typisch voor de tweede groep: toen Minos de stad belegerde trok Nisos' dochter Skylla, in liefde ontstoken voor de Kretensische koning, het haar van haar vader uit en veroorzaakte alzo de ondergang van haar stad³. Het beroemdste voorbeeld is ongetwijfeld Troje, dat volgens de versie van Apollodoros' Epitome⁴ slechts kon ingenomen worden indien de Grieken het gebeente van Pelops konden bemachtigen, als Neoptolemos aan de kant streed der Grieken, en zo dezen er in slaagden het Palladium buit te maken.

Zulke voorwerpen, waarvan de bijzondere eraan toegekende waarde aan de bezitter het behoud verzekerde van een bestaande betrekking, hebben de Romeinen *pignora* (panden)⁵ genoemd. In een bekende nota van zijn Aeneis-commentaar (*Scholia Danielis*) somt Servius er zeven op⁶: *Septem fuerunt pignora, quae imperium Romanum tenent: † aius matris deum, quadriga fictilis Veientanorum, cineres Orestis, sceptrum Priami, velum Ilionae,*

(1) G. VAN DER LEEUW, *La religion dans son essence et dans ses manifestations*, 1948, p. 527 e.v.

(2) BACCHYL, V, 94 e.v., R.E. XV, 451 e.v., 477 e.v.

(3) ROSCHER III, 425 e.v.

(4) APOLLOD, *Epi.* V, 8 e.v.

(5) Zie hierover de studie van P. K. GROSS, *Die Unterpänder der römischen Herrschaft*, 1935, die echter, zoals de auteur zelf (p. 126) aanduidt, in hoofdzaak opgevat is als een bijdrage tot de geschiedenis der vroegste tijden van Rome, tot dewelke het geloof aan de *pignora* opklimt.

(6) SERV., *Aen.* VII, 188. Voor † *aius* neemt men meestal *acus* aan.

palladium, ancilia. Voorzeker berust het getal zeven alleen op speculatieve beschouwingen, waar blijft evenwel dat de menigvuldigheid kenmerkend is voor de Romeinse rijkspanden. Merkwaardig is bovendien dat zowel het vuur van Vesta als de tempel van Jupiter Optimus Maximus in de opsomming ontbreken, alhoewel deze beide godheden bij uitstek de heilige beschermers van de Romeinse Staat geweest zijn.

Wat nu wel meest opvalt, is, dat deze Romeinse *pignora* voor het grootste deel van vreemde herkomst zijn. Doch, zoals bij vele bestanddelen van de Romeinse godsdienst ligt het eigenaardige weer in de *vorm* die de Romeinen hebben weten te geven aan de vreemde elementen en in de wijze waarop zij deze ingeschakeld hebben in het eigen staatsverband⁷. Het doel van volgende uiteenzetting is aan te tonen hoe de Romeinen het begrip *pignora* ontwikkeld en omgevormd hebben in functie van de staatsidee tot symbolen van de goddelijke bescherming van het Rijk.

Afgezien nu van de as van Orestes en van de uit Phrygië overgebrachte Magna Mater, waarover later, bestaan de Romeinse rijkspanden vooreerst uit Etruskisch leengoed: Etruskisch van oorsprong waren immers het vierspan van Veii en de tempel van Jupiter Optimus Maximus, en nochtans is dit Capitolijnse heiligdom gedurende eeuwen, naast het Forum, één der twee religieuze hoofdcentra van de Romeinse Republiek geweest⁸. Aan deze tempel van Jupiter waren de betekenisvolle legenden verbonden van het vierspan, van het ongeschonden mensenhoofd, van Terminus en Juventas, daar ook werden de Sibyllijnse boeken bewaard, die de grootheid van het Romeinse Rijk bewerkten. Trojaans van oorsprong waren het Palladium, de scepter van Priamos en de sluier van Iliona. Ingeschakeld in de Trojaanse afstammingslegende vormden ze echter zo'n nauwe eenheid met Rome, dat ook Magna Mater⁹ en zelfs Vesta door de Romeinen in het Trojaanse verband voorgesteld werden: Vesta is ook *Iliaca* of *Troiaca* en beschermt het Rijk door haar *Iliacis ignibus*¹⁰, terwijl in haar ronde tempel op het Forum tevens het Trojaanse Palladium en wellicht ook de andere uit Troje afkomstige *pignora* aanwezig zijn¹¹. Capitolium en Forum, met zoveel vreemde ele-

(7) F. ALTHEIM, *Römische Religionsgeschichte I*, 1951, p. 11, p. 318.

(8) P. LAMBRECHTS, *Vesta, Latomus* 1946, p. 326.

(9) P. LAMBRECHTS, *Cybèle, divinité étrangère ou nationale?* Bull. Soc. royale belge d'Anthrop. et Préhist., 1951, p. 50 e.v.

(10) PROP. IV, 4, 69; OVID. *Met.* XV, 730; *Fasti* III, 29; enz.

(11) vgl. A. BRELICH, *Vesta*, 1949, p. 8 e.v.; P. LAMBRECHTS, *Over Aard en Betekenis van Vesta*, Med. Kon. Vl. Acad. nr 7, 1950, p. 5.

menten, zijn zozeer de uitdrukking geworden van de Romeinse staat, dat die uitheemse oorsprong uit het bewustzijn verdrongen werd.

Bij de wijzigingen van het religieuze middenpunt van Rome zijn de *pignora* ook van plaats veranderd, wat voorzeker wijst op hun grote betekenis. De politiek van Caesar en Augustus had tot doel het belang van de plaatsen, waarmede de Romeinse republiek zo nauw verbonden was geweest, te verminderen ten voordele van andere centra. Het Romeinse Forum werd in de schaduw gesteld door het Forum Iulium van Caesar met de tempel van Venus Genetrix, stammoeder van het Julische geslacht en door het Forum Augustum met de tempel van Mars Ultor¹². Augustus wilde de Palatijn tot het voornaamste religieuze centrum van Rome maken¹³, richtte daar een prachtige tempel op voor Apollo, en deed de Sibyllijnse boeken ernaar overbrengen. Op de Palatijn stichtte Augustus bovendien een nieuwe tempel van Vesta die verbonden was met zijn paleis en waarin zich zeer waarschijnlijk ook een Palladium bevond¹⁴. Toen Augustus op de Palatijn eveneens het heiligdom van Magna Mater heropbouwde waren op deze heuvel de meest belangrijke schutsgoden en panden van het Rijk verenigd¹⁵. Tot het uiterste ging twee eeuwen later de hervorming van Heliogabalus. Tot keizer uitgeroepen wilde deze de god van zijn vaderstad als Sol Invictus Elagabal, «de onoverwinnelijke Zon Elagabal», tot middenpunt van de Romeinse staatsdienst maken¹⁶. In de tempel van deze godheid op de Palatijn nabij het keizerlijk paleis deed hij ook het idool van Magna Mater, het vuur van Vesta, het Palladium en de schilden overbrengen¹⁷.

De betekenis der overgenomen vreemde *pignora* hebben de Romeinen geheel uitgebreid. Het Palladium van Troje was evenals de andere Griekse schutsbeelden in de eerste plaats het beschermprincipe van één enkele stad. Deze beperkte werkingssfeer heeft te Rome een geweldige uitbreiding genomen: het Palladium wordt hier symbool van de wereldheerschappij. Op een munt van Keizer Titus staat Roma afgebeeld die, met de voet op de wereldbol, het Palladium aan de keizer geeft; in de afbeelding van de tronende Roma Aeterna met het Palladium in de handen is dit idool tevens symbool geworden van Rome's eeuwige heer-

(12) G. WISSOWA, *Religion u. Kultus der Römer*, 1912, p. 77-78.

(13) P. LAMBRECHTS, *Auguste et la religion romaine*, Latomus 1947, p. 181 e.v.

(14) GROSS, *o.c.*, p. 88 e.v.; ROSCHER, s.v. *Vesta*, p. 252.

(15) cfr. F. MÜLLER, *Augustus*, Med. Kon. Akad. v. A'dam, 1927, p. 331.

(16) De LEPPER, *De Godsdiensd der Rómeinen*, 1950, p. 186.

(17) *Hist. Aug., Ant. Elag.* III, 4.

schappij¹⁸. Dezelfde betekenissen verkreeg ook de Capitolijnse tempel van Jupiter Optimus Maximus te Rome. In vergelijking met de vroegere beperkte stadsbeschermende functie van die godheid in Etrurië¹⁹ is deze de « Beste en Opperste Jupiter », heerser boven de verschillende plaatselijke schutsgoden en lokale Jupiters van het oude Latium en andere delen van Italië. Ontdaan van alle chtonische kenmerken, mythologie, gentilicische verering en menselijke gedaante²⁰ is hij « zur göttlichen Verkörperung der römischen Staatsidee umgeschaffen »²¹. Door het toevoegen van de legende van Juventas komt de betekenis van het Capitolijnse heiligdom in verband met de idee der onvergankelijkheid van het Romeinse Rijk nog scherper uit²². De uit Pessinonte overgebrachte Cybele, wier stadsbeschermende functie duidelijk uitgebeeld is door de muurkroon, werd eveneens de goddelijke beschermster van het Rijk van Rome en van de blijvende heerschappij²³: zo staat het officieel voor het heil van de staat uitgevoerde Taurobolium in verband met Magna Mater. Ook het uit de hemel gevallen schild van Mars tenslotte gold als symbool van Rome's wereldrijk: *illic fore orbis imperium, ubi illud fuisset*²⁴.

Veelal beschouwen de meeste onderzoekers zoals Deubner en Wissowa²⁵ de *pignora imperii* als overblijfselen van een ouder stadium van de Romeinse godsdienst en stellen ze op één lijn met fetisjen. « Zulke krachtcentra helpen niet slechts de enkeling, maar ook de ambtsdrager, de familie, de staat. Zoals de kracht van de enkeling zich concentreert in de fetisj, zo is de macht van het ambt, de kracht van de familie, een stam, een staat, vaak gebonden aan bepaalde heilige voorwerpen », zo schrijft G. Van der Leeuw²⁶. « Een staatsfetisj vinden we in de Palladion, het kleine Pallasbeeldje, half steen nog, half vrouwenbuste, waarvan het heil van Troje hangt. Wanneer het Palladion geroofd wordt, moet Troje vallen ». De benaming fetisj kan echter moeilijk voor alle Romeinse *pignora* gelden en past helemaal niet bij de ontwikkeling die deze gedurende verschillende eeuwen hebben door- gemaakt. Beter lijkt het derhalve, wat betreft de Romeinse gods-

(18) GROSS, *o.c.*, p. 92 e.v., p. 128.

(19) VITRUV, *De Arch.* I, 7, 1; cfr. SERV., *Aen.* I, 422.

(20) KOCH, *Der römische Juppiter*, p. 121 e.v.

(21) ALTHEIM, *Röm. Relig.* I, p. 174.

(22) cfr. P. LAMBRECHTS, *Het begrip Jeugd in de politieke en godsdienstige hervormingen van Augustus*, Ant. Class. 1948, p. 355 e.v.

(23) vgl. DE LEPPER, *o.c.*, p. 123 e.v.

(24) SERV. *Aen.* 8, 664.

(25) WISSOWA, *o.c.*, p. 32 en 144.

(26) G. VAN DER LEEUW, *Inleid. tot de Phaenomelogie van de Godsdienst*, 1948, p. 22 en 23.

dienst, te spreken van symbolen der goddelijke machten, die zowel beelden of idolen kunnen zijn, als diverse voorwerpen²⁷. De grote betekenis van de goddelijke symbolen bij de Romeinen blijkt o.m. reeds uit de feestelijke optochten naar de toneelvoorstellingen, waarin symbolen (*exuviae*) van de goden en andere draagbare attributen op stoelen gedragen werden, wat het geval was met Jupiter, Minerva, Vesta, Apollo, Neptunus, Divi en Divae²⁸.

De Romeinen stelden voorop dat zij alle volkeren in religio-siteit overtroffen en dat de goden hen daarom beloofd hadden met de wereldheerschappij²⁹. De religieuze politiek streefde er naar door propagandaliteratuur en toneelopvoeringen de voorstelling te doen ingang vinden en te verspreiden dat de goden zelf aan de Romeinen bepaalde voorwerpen hadden geschonken als waarborg voor de beloofde steun en voor de steeds groeiende macht van het Rijk.

Volgens de Sibyllijnse boeken en het orakel van Delphi zou het beeld van de godin Cybele van Pessinonte steun en machtsuitbreiding verschaffen in de tijden van nood vóór het begin der tweede eeuw v. Chr. en in een bepaalde versie³⁰ staat dat dit hulpverlenende beeld van Magna Mater te Pessinonte uit de hemel zou gevallen zijn. Daar nu het bezit ervan een goddelijke waarborg was voor de grootheid van het Imperium, zonden de Romeinen een gezantschap naar koning Attalos. Toen deze weigerde het gevraagde beeld af te staan, beefde de aarde en weerklonk de stem van de godin die uitdrukkelijk bevestigde naar Rome te willen overgebracht worden. Ook de schilden (*ancilia*) waren, evenals het Palladium trouwens, uit de hemel gevallen. Jupiter zelf beloofde aan Numa: «*imperii pignora certa dabo*,»³¹ en liet uit de hemel de *ancilia* neervallen, die de Salii uiterst zorgvuldig in het sacrarium van de Regia bewaarden³². Ook het wagenspan van Veii hebben de goden aan de Romeinen gegeven als pand van de opperheerschappij. Dit later toegevoegde motief van de wonderbare goddelijke wilsuiting is duidelijk merkbaar

(27) vgl. G. VAN DER LEEUW, *La religion dans son essence et dans ses manifestations*, p. 441.

(28) LILY ROSS TAYLER, *The Sellisternium and the theatrical pompa*, *Class. Phil.*, 1935, p. 122.

(29) vgl. POLYB. VI, 56; CIC. *De Harusp. resp.* 9, 19; *De Nat. Deor.* 2, 3, 8; 3, 2, 5; VAL. MAX. 1, 8; e.a.

(30) HEROD. I, 11; vgl. E. SCHMIDT, *Kultübertragungen*, R.G.V.V. VIII. Band, 2. H., 1910, p. 5 e.v.

(31) OVID, *Fast.* III, 346; cfr. III, 354; GROSS, *o.c.* p. 101 e.v.

(32) PLATNER-ASHBY, *Topogr. Dict.* p. 441; cfr. L. DELATTE, *Recherches sur quelques fêtes mobiles du calendrier romain*, *Ant. Class.* 1936, p. 403.

in de geschiedenis van het Etruskische wagenspan bij Festus³³. Het oorspronkelijke gegeven is wel het volgende: als versiering voor de tempel van Jupiter Capitolinus was te Veii een aarden wagenspan besteld. Bij het bakken was dit echter zó uitgezet, dat het niet meer kon uit de oven gehaald worden zonder deze open te breken. Dit wonder betekende volgens de ziensers dat de stad, waar het gespan zou zijn, het hoogste gezag zou hebben. Daarop weigerden de Etrusken het aan de Romeinen te leveren, zodat het door een oorlog buitgemaakt is. In dit verhaal werd nu volgende gebeurtenis ingelast: toen de Etrusker Ratumenna op een wedren te Veii de overwinning had behaald, sloegen plots zijn paarden op hol, en hielden niet eerder stil met de wagen dan voor het Capitool te Rome. Door dit wondere teken der goddelijke wilsbeschikking verschrikt, leverden de Etrusken de *quadriga* aan de Romeinen over³⁴! Niet alleen het wagenspan, maar ook de tempel zelf is een *pignus imperii* geweest voor de Romeinen. Om het Capitolijnse heiligdom voor te stellen als door de goden aangewezen borg voor de opperheerschappij van Rome, werd bij het uitkiezen van de bouwplaats voor de nieuwe tempel blijkbaar met opzet de Capitolijn aangeduid door de goddelijke hemeltekenen, daar zich hier reeds een kultusplaats voor Terminus bevond. Door vervolgens het ritueel ontwijden van dit gebied als ongeoorloofd voor te stellen, bevestigden de goden op duidelijke wijze dat Jupiter O.M. een welbepaalde standvastigheid zou waarborgen voor Rome³⁵. Immers, «de grenssteen is niet slechts symbool van de grensscheiding: hij scheidt die grenzen en handhaaft die scheiding: daarin openbaart zich zijn macht»³⁶. Wijn Terminus nu in het nieuwe heiligdom werd ingeschakeld, was dit door de goden voorbestemd om aan Rome als opperste bescherming een zeer stabiele macht te verlenen. Door het vinden van een ongeschonden mensenhoofd op de plaats van de grondvestingen van de nieuwe tempel, beoogde men de voorstelling te verspreiden dat de goden bovendien zouden verklaard hebben dat de macht van Rome de hoofdmacht zou worden die blijvend heersen zou over een uitgebreid Rijk³⁷. «Hier is het Capitool, waar weleer na het vinden van een mensenhoofd geantwoord werd, dat op deze plek het hoofd van de wereld en de hoofdplaats van een Rijk zou komen», zegt Camillus in zijn

(33) FESTUS s.v. *Ratumenna*, p. 340-342 L.; cfr. PLUT. Popl. 13.

(34) J. GAGÉ, *Huit recherches sur les origines italiennes et romaines*, 1950, p. 79 e.v.; GROSS, o.c. p. 45 e.v.

(35) J. HUBAUX, *Les grands mythes de Rome*, 1945 p. 49 e.v.

(36) H. WAGENVOORT, *Imperium*, 1941, p. 82.

(37) T. LIV. I, 55; SERV., *Aen.* IX, 446; e.a.

welbekende rede³⁸ na de verwoesting van Rome door de Galliërs, om er op te wijzen dat Rome in feite niet verslagen was geworden vermits het hoofd van het Rijk, het Capitolijnse heiligdom, stand had gehouden. Door de goddelijke tekens was deze tempel immers ook een rijkspand, zoals Tacitus expliciet bevestigt³⁹: « *Sedem Iovis Optimi Maximi, auspicato a majoribus pignus imperii conditam...* »

Tegenover het religieuze denken, dat aan de goddelijke machten of hun symbolen het behoud verbonden acht van de heerschappij van het Rijk, staat het rationeel denken, dat het heil van de staat verzekerd acht door een of ander persoon wiens eigenschappen en voortreffelijk beleid de welstand van het Rijk in de hand werken. Cicero schrijft dat Pompejus en hij als 't ware de panden van de staat leken te zijn: « *ut nos duo quasi pignora rei p. retinere videremur* »⁴⁰. Hoe de Romeinen deze beide stromingen hebben weten te verbinden, blijkt uit een nadere ontleding van de assimilaties van Augustus en Livia met de goddelijke bescherm-principes van Rome.

Herhaalde malen is Livia met Vesta vereenzelvigd: als zodanig heeft Ovidius haar verheerlijkt, terwijl de inscripties hiervan eveneens de bevestiging leveren⁴¹. Ook onder de gedaante van Cybele, die in de godsdienstige politiek van Augustus zo'n bijzondere plaats inneemt, wordt Livia voorgesteld met de kenmerkende attributen van deze godin: tympanon, korenaren en muurkroon. Doch het belangrijkste is voorzeker de voorstelling waarin Livia als Vesta-Cybele op de rechterhand het borstbeeld houdt van de overleden vergoddelijkte Augustus, juist zoals Vesta herhaaldelijk afgebeeld wordt met het Palladium op de hand. De betekenis hiervan is duidelijk: Augustus gaat hier door als een nieuw Palladium van het Romeinse Rijk⁴²! Eén der voornaamste goden ten slotte in Augustus' religieuze politiek was daarnevens Mars. « Mars, de god van zijn geslacht, werd door hem als Mars Ultor, de wreker van Caesar, geëerd... »⁴³. Deze wraak vermeldt Augustus zelf in zijn politiek testament als een belangrijke daad⁴⁴, en voor Mars Ultor richtte hij twee tempels op⁴⁵. Pausanias nu bericht,

(38) T. Liv. V, 54, 7; cfr. HUBAUX, *o.c.*, p. 30-31.

(39) Tac. *Hist.* III, 72.

(40) Cic. *Att.* I, 19, 3.

(41) K. ALLEN, *The Fasti of Ovid and the Augustan Propaganda*, *Am. Journ. Phil.* 43, 1922, p. 250-266; G. GREYER, *Livia and the Roman Imperial Cult*, *Am. Journ. Phil.* 1946 p. 242 e.v.

(42) P. LAMBRECHTS, *Livie-Cybèle, La nouvelle Cléo*, 1952, p. 251 e.v.

(43) DE LEPPER, *o.c.*, p. 128.

(44) *Res Gestae*, 2.

(45) WISSOWA, *o.c.*, p. 146 e.v.; PLATNER-ASBY, *o.c.*, p. 329.

dat vóór de ingang van het Heraeum nabij Mycene een standbeeld stond van Orestes, waaronder de naam van Augustus te lezen was⁴⁶. De bedoeling hiervan is dezelfde: daar Orestes zijn vader had gewroken is Augustus door die gelijkaardige daad als 't ware een nieuwe Orestes geworden, en is hij onder diens gedaante voorgesteld⁴⁷, als nieuwe belichaming van één der *pignora* van van het Romeinse Rijk.

(46) PAUS. II, 17, 3.

(47) vgl. BACHOFEN, *Die Sage von Tanaquil*, Ges. Werke VI, p. 37, p. 343.